

שכבות של עבר: הנצחה והשכחה במרחב הציבורי

סיכום דיון בעקבות נייר עמדה של המכון הישראלי לחינוך היסטורי

מבוא

נייר העמדה [הריסה ומחיקה של סמלי עבר אינן דרך לבנייה ולתיקון בהווה ובעתיד](#) שפרסם המכון הישראלי לחינוך היסטורי העלה לדיון את סוגיית ייצוגו של עבר בעייתי במרחב הציבורי: האם אכן יש לייצגו, ואם כן – כיצד? בתוך כך, נחשפה מורכבותה של השאלה שהובאה לדיון. אל מול קריאתו של המכון שלא להעלים מהמרחב הציבורי ייצוגי עבר השנויים במחלוקת, הוצגו עמדות שהבליטו את פניה הרבים של קריאה זו וכן את נקודות התורפה שלה. לא אחת, עמדו המתדיינים והמתדיינות על מבחר האופנים לעיבוד הדיון, המשקף מנעד רחב של תפיסות, כתשתית לפיתוחה של עשייה חינוכית מגובשת.

מיזם **שכבות של עבר** של המכון לחינוך היסטורי ושל החוג להיסטוריה במכללת סמינר הקיבוצים מבקש להאיר ולעבד את העמדות, התפיסות והרעיונות כפי שהועלו בדיון, בהיותם בעלי ערך רב להרחבת מעגל השיח בסוגיה שעל הפרק, וכהשראה לעוסקים ולעוסקות בחינוך היסטורי בעבודתם בכיתות, במוזיאונים, בספורים היסטוריים, במכללות ובאוניברסיטאות.

כדי למפות את מורכבות הדיון וחשיבותו הערכית, יובאו להלן עיקריו, כנדבך נוסף לנייר העמדה המקורי, ולצורך יצירת תשתית רעיונית שעניינה נקיטת פעולה במרחב הציבורי, הפיזי והמקוון כאחד. הדיון כמצע לפיתוח רציונל מגובש לעשייה החינוכית הוא פרי יוזמתם של המכון לחינוך היסטורי והחוג להיסטוריה במכללת סמינר הקיבוצים.

עיקרי הדיון

לצד תמיכה כללית בעמדתו של המכון, היו שקראו לבחינה מורכבת יותר של הקריאה שלא להעלים מהמרחב הציבורי ייצוגים של דמויות עבר שדבק בהן רבב. לדוגמה, היו שהדגישו את הצורך להכיר בעוולות ובצדקתה של המחאה, גם האלימה, נגד ייצוגים אלו. נאמר שיש להכיר בלגיטימציה של אוכלוסיות שהודרו, שהוחלשו ושנוצלו לאורך ההיסטוריה – ופעמים רבות עדיין מודרות, מוחלשות ומנוצלות – לנקוט אלימות כלפי ייצוגי עבר של אלו הנושאים באחריות לאי-צדק המוסרי, בייחוד כשאותם מעשים אינם כרוכים בפגיעה בנפש. זאת ועוד, היו שטענו כי אף שמדובר במעשי ונדליזם שאין השלטון מחויב לקבלם, הרי שהקשרם של המעשים, אם נעשו כאות מחאה וכביטוי לזעקה, מחייבים את השלטון לנקוט עמדה בעצם השאלה, אם עליו להיות קשוב לזעקה ולהכילה או שמא להשתיקה.

בד בבד, מתוך הדברים ברוח זו הועלתה גם הטענה שלפיה אין למחות כליל את ייצוגי העבר המוכתם מוסרית. תחת זאת, הוצע בין השאר לשמר את הייצוגים שבמחלוקת, אך בדרך מסויגת באמצעות הוספת טקסט לצדם – כתוב, מצולם, מוסרט או בכל אמצעי מתאים אחר – המציג את מורכבות הדמויות ההיסטוריות ואת העוולות שחוללו או שהיו שותפים להן.

הצעה נוספת קראה להסיר את הייצוגים "המוכתמים" מהמרחב הציבורי, אך בתוך כך לתעד או להנציח את מעשה ההסרה עצמו. נטען כי בזו הדרך יש משום עריכת צדק היסטורי ומירוק המרחב הציבורי מייצוגים של העוולה ומחולליה, לצד הנכחה של מורכבות מעשה ההנצחה וכן קידום השאיפה החברתית לצדק בהווה. כך לדוגמה, הוצע כי במקום פסל שהוסר, יוצב שלט ובו ייכתבו דברים ברוח "כאן הוצב בשנת XXYY פסלו של X. הפסל הוסר בשנת 2020, כחלק מהמאבק בגזענות / בפטריארכיה / באפליה". לחלופין, הוצע כי יוצב במקומו פסל של פעיל או פעילה למען זכויות האדם. זכויות אדם, נכתב בהצעה, הן לרוב תולדה של מאבקים הכרוכים לעיתים קרובות בפעולות כוחניות, נאשיות וקיצוניות. מאבקים ופעולות אלה יש להכיל בשיח ההיסטורי, ובתוך כך להנציח את זכרם של מנהיגי המאבקים גם במרחב הציבורי.

דרכי הנצחה אלו הומשגו כפרקטיקות של **זיכרון היברידי**. כפי שניסחה אחת המשתתפות, זיכרון היברידי משמר את מושא ההנצחה, שנתפס בעבר כראוי להנצחה, אך מוסיף לאלמנט המנציח את אופן תפיסתם של האירועים והדמויות כיום, לרוב באמצעות כיתוב או עיצוב הממסגרים את מעשה ההנצחה בממד ביקורתי המגנה את המעשים שנתפסו בעבר כראויים לשבח. דוגמאות לדרכי הנצחה אלו הובאו מדרום אפריקה, מבריטניה ומישראל.

בבסיסן של עמדות מסוג זה ניצבת תפיסה שלפיה שימורו של ייצוג כלשהו מהעבר המוכתם הכרחי על מנת להניע שינוי ותיקון של עוולות היסטוריות בהווה. המפגש עם ייצוג מורכב של ההיסטוריה – על ידי ייצוג לעומתי, הוספת כיתוב לצד ייצוג קיים או ציון מעשה הסרת הייצוג – מחייב חשיבה מחודשת על גיבורי עבר, על ערכיהן של חברות עבר שביקשו להנציחם ועל חברות ההווה, שהן מחד גיסא בבחינת התפתחות היסטורית של אותן חברות, ולכן "בשר מבשרן", ומאידך גיסא טעונות ביקורת כלפיהן, וכך גם ביקורתיות יותר כלפי עצמן.

יתר על כן, היו שטענו כי דווקא בשימור דמותם של מבצעי העוולה, ככאלו, יש משום הנכחה של קלונם, מתוך קריאה לחברות בנות זמננו שצמחו מהחברות ההיסטוריות שבקרבתן הם פעלו לשאת באחריות קיבוצית למעשים אלו ולתקנם. לפיכך, טיעון זה רואה בהסרת דמויות מן העבר מהמרחב הציבורי מחיקה של מי שמחובתו לתקן את עוולות העבר, מי שעליו מוטלת האחריות לשקם את ההרס שהומת בגינו על קבוצות אתניות או אחרות, ואף על יחידים.

לבסוף, נכתב כי במציאות פוליטית לא-מהפכנית – כפי ששוררת בישראל, בבריטניה ובארצות הברית, לדוגמה, ובניגוד למציאות ששררה לדוגמה בברית המועצות המתפוררת או בגרמניה שלאחר נפילת המשטר הנאצי – מתקיימים החיים הציבוריים לצד ייצוגים במרחב של דמויות בעלות היסטוריה בעייתית, עד אשר בעקבות דיון סדור מתקבלת החלטה של השלטון להתמודד עם עברו ולשנות את סמליו. לפיכך, בייעודו לאפשר שיח דו-מוקדי המתבונן במושאי ההנצחה בראי המציאות, המושג "זיכרון היברידי" רלוונטי כל כך למחוזותינו.

במסגרת החשיבה על דרכי פעולה ברוח זו, הוצע למנף את קיומם של ייצוגים טעונים ומורכבים במרחב הציבורי לצורך למידה פעילה, בין השאר באמצעות שיום שלהם ולימוד על מעשיהם של אותם אישים שמאחורי הייצוגים, תקופתם, קורבנותיהם והמשמעות שיוחסה לאותם ייצוגים. כך, תתאפשר גם התייחסות מושכלת אליהם: החל בעמדות מידע שיכינו תלמידי ההיסטוריה וכלה בפסלים חלופיים שיכינו תלמידי מגמות האמנות. כיוון זה סיכמה היטב אחת המשתתפות: "כשמהו ישנו, יש לנו אפשרות להתייחס אליו, ואפילו [יש לנו] האחריות עליו ועל המשמעות שהוא נושא. עלינו לתת בידי הדורות הבאים את הכלים לדון במשמעותם של שמות, במשמעותו של המרחב, ובמשמעותו של הזיכרון, על כל מורכבותו".

כנגד עמדות הקוראות למזיגה במינונים שונים של הנצחה ומחיקה, שינוי ושימור, הועלתה עמדה ביקורתית ולפיה קולות אלו מעקרים את הלגיטימציה של שינוי שורשי אמיתי בייצוג העבר במרחב הציבורי. ביקורת זו אפשר לזקק לשלוש טענות מרכזיות: (1) שיח החינוך ההיסטורי והזיכרון ההיברידי אינם אלא מחפשים דרכים להכשרת פשעים היסטוריים איומים, בניגוד לשיפוט המוסרי האנושי הבסיסי שאמור להוביל למסקנה אחת: ייצוגים של מחוללי זוועות – גם במקרים שלפועלם או למקורותיהם התרבותיים נודעו היבטים נוספים – יש להסיר, לנתץ ולמחוק; (2) שיח החינוך ההיסטורי והפנייה לזיכרון ההיברידי מבקשים לרסן את המתקפה על סמלי המורשת ההגמונית, לבייתם ולא לפם. למעשה, שיח זה עצמו מדיר מהדיון את המוחים ומפקיע אותו מהם. כראיה צוין שהקריאה לפעולות של זיכרון היברידי נעשית רק כעת, משדמויות המייצגות את המורשת ההגמונית – גברית, לבנה, קפיטליסטית, מערבית – נתונות למתקפה בידי אוכלוסיות שדיכאו. מנגד, ניכרת דממה בקרב העוסקים בחינוך היסטורי לנוכח ניתוצם של סמלים ודמויות על ידי המערב הקפיטליסטי, כגון פסלים של אנגלס, מרקס ולנין ברוסיה או בברית המועצות לשעבר או מונומנטים של סדאם חוסיין בעיראק, המייצגים מורשת, היסטוריה ותרבות שאינן הגמוניות; (3) המשכו של קו הטיעון שלפיו המרחב הציבורי שבו מתנהלים הן המחאה והן הדיון בה אינו ניטרלי אלא ממושטר ומפוקח על ידי אליטות אינטלקטואליות, תרבותיות, פוליטיות וכלכליות המדירות מאותו מרחב את המדוכאים והמוחלשים המוחים באותה עת.

לכן, כנס או יוזמה מצדם של המדכאים יהיו בבחינת ניסיון לעקר את המחאה ולהנציח את הסדר הקיים המאפשר את הדיכוי שנגדו מופנית המחאה. כפי שנכתב: "מה יהיה כנס כזה אם לא ניסיון תמים, ובעיקר מיתמם ומתחסד, לתפוס שליטה מחדש על המרחב הציבורי מול אותם 'ונדלים-פראים', 'מחריבי תרבות' ולהמשיך להרוויח ממנו? כמובן, נהיה קשובים לקולות אחרים, נדבר על הנצחה היברידיה ועוד מילים גבוהות. אך בפועל, ובאצטלה של שימור זיכרון, עיקר המאמץ יהיה לשמר על השליטה של אותן קבוצות מוכרות, הפעם רק עם סימבוליקה שונה".

נראה כי עמדה ביקורתית זו קוראת שלא להתערב במחאות, ולא להתיימר לדבר או לפעול בשם המוחים. תחת יוזמה אקדמית מסוג כזה או אחר, המעשה המוסרי על פי עמדת המתדיינים הוא להניח את השדה חופשי ככל האפשר לנפגעי העוולות ההיסטוריות לפעול בעצמם נגד אותם ייצוגי עבר המשקפים את העוולות, ובמידה מסוימת גם נגד השיח וההגמוניה של האליטות ובעלי השליטה במרחב הציבורי.

סיכום

עיקרי הדיון כפי שהובאו שלעיל בוודאי אינם מייצגים את כל קשת העמדות בשאלת הנצחתם או הסרתם של ייצוגי עבר מוכתם מוסרית מהמרחב הציבורי, אך הם מספקים נקודת פתיחה לדיון עמוק ומורכב בסוגיה זו. במגוון העמדות כפי שהוצג יש כדי להציע מושגים, כלים, מסגרות תיאורטיות ודוגמאות להעשרת הדיון הציבורי כפי שהתפתח עד כה באמצעי התקשורת ובמדיה הדיגיטליים. יתרה מכך, הם מספקים לעוסקים בחינוך היסטורי חומר למחשבה סביב גיבושן של פעולות במרחב הציבורי, שיביאו לידי ביטוי את מבחר האפשרויות וידגימו כיצד הן עשויות להיראות, ומה יכולה להיות השפעתן. כאמור, מיזם **שכבות של עבר** מבקש להאיר ולעבד שדה פעולה זה.